

חקלאות שלחין - השיתוף והאתגר החברתי

א. הקדמה

בשורות הבאות נציג מספר ממקורות חז"ל העוסקים בחקלאות שלחין. חז"ל הרבו לעסוק בנושא זה ותקצר היריעה מלדון בכולם. נתמקד במקורות המדגישים את ההיבטים החברתיים, ובמיוחד את השיתוף הכרוך בעיסוק בשלחין. נבחן איך התבטאו יחסי השיתוף בהלכה ובאגדה, ונעמוד על האתגרים החברתיים שעמדו מאחורי ביטוייו.

המושג **שיתוף** טעון הגדרה. הנחת היסוד בדיונו קשורה בצורך של החקלאים המנצלים את מימי המעין להגיע לאיזושהי התארגנות. באופן כללי ביותר, התארגנות זו מחייבת אחריות ושמירה על מקור המים וקביעת סדרי חלוקת מים. בדברנו על שיתוף אין אנו מתכוונים לחלוקה צודקת של משאבים אלא לפעילות משותפת כדי לשמור על המים, מתוך הבנה ששיממה זאת לא יכולה להיעשות על ידי כל חקלאי בנפרד.

הניסיון ללבן את הדברים באמצעות מקורות חז"ל שעסקו בשלחין מושתת על הנחת יסוד נוספת בדבר המעורבות הרבה של ההלכה בחיי היומיום החקלאיים, וההכרה כי הסדרת יחסי הזיקה והשיתוף בעולם החקלאי היהודי התבססה על כוחה של ההלכה¹.

נפתח בסקירה תמציתית של מקורות העומדים על יסודות של שיתוף בחקלאות שלחין המסודרת על פי מפתח גיאוגרפי - בבבל ובארץ ישראל - בהתחשב בתנאים הגיאוגרפיים והחקלאיים של כל ארץ. סקירה זו תובילנו לניתוח ההשלכות הרעיוניות והמוסריות שהעלה עיסוקם של חז"ל בחקלאות שלחין. זו היא מטרתו העיקרית של מאמרנו - הצגת המעבר בין ביטויי הסדרת השיתוף בעולם ההלכה לביטויי הספרותיים והרעיוניים.

¹ י' פליקס, **החקלאות בארץ ישראל בימי המקרא, המשנה והתלמוד**, תש"ן, עמ' 260-316.

ב. חקלאות שלחין בבבל

יחסי הגומלין בין חברה וכלכלה, בתוכם חקלאות, אצל יהודי בבל נידונו בהרחבה במספר מחקרים.² זהו נושא מורכב ומסובך ואנו נסתפק בהצגת מספר מקורות שעולה מהם עצם הצורך בשיתוף.

מקור המים של שדות בבל היו נהרותיה, הפרת והחידקל, שמימיהם הוזרמו באמצעות אמות מים ותעלות לשדות האיכרים. הצורך בחלוקת המים ובהבטחת תקינותן של אמות המים והתעלות חייבו מאמץ משותף של המשתמשים במים, וכינונה של איזושהי סמכות מארגנת.

לעיתים נתעוררו בעיות בין יורשים או בין שותפים שכל אחד מהם שאף ששדהו יהיה קרוב יותר לתעלת המים (בבלי, בבא בתרא י"ב ע"ב - י"ג ע"א) ולעיתים התעוררה שאלת הקדימות בהשקייה או במניעתה בגין הקמת סכר במעלה הנהר (בבלי, גיטין ס' ע"ב). לא כל הבעיות היו פשוטות לפיתרון קל. במקרים אחרים נמצא פיתרון - צורך בפיקוח על חלוקת המים, המשתקף כנראה במקור הבא:

...בנהרדעא אפילו ריש גרגותא לא מיקמי מינייהו (בבלי, קידושין ע"ו ע"ב)

לאמר, אין ממנים מן הגרים לאחד התפקידים שהיו ידועים בבבל - **ריש גרגותא**. הכוונה לממונה על חלוקת המים בתעלות (כנראה מבורות ניקוז המכונים **גרגותא**), שתפקידו להשגיח שיגיעו המים לכל איכר בעת הרצויה לו. רש"י, שם:

להשקות בית השלחין. פעמים שהם של רבים, וממנים שוטר עליו, שלא ישקה איש ביומו של חברו.

הרמב"ם ניסח זאת בלשון כללית עוד יותר:

אפילו ממונה על אמת המים שמחלק ממנה לשדות (הלכות מלכים פ"א ה"ד)

נמצאנו למדים כי היתה זו אמנם דוגמה לשררה נמוכה, המשקפת מן הסתם ארגון מקומי, אך היה צורך בתפקיד זה ולא ניתן לקיים חקלאות שלחין מסודרת בלעדיו.

דוגמה לוויכוח אלים, בין שותפים שביקשו להשקות ביום שלא חל בו תורם, נמצאת בתלמוד: "דההיא גרגותא דבי תרי דכל יומא הוה דלי חד מינייהו. אזל חד מינייהו וקא דלי ביומא דלא דיליה. אמר ליה יומא דידי הוא. לא אשגח ביה. שקל הנדא דמרא מחייה" (בבלי, בבא קמא כ"ז ע"ב, **תרגום**: מעשה בגרגותא, בור ניקוז של שנים, שכל יום היה דולה אחד מהם. הלך אחד מהם ודלה ביום שאינו שלו.

² מ' בר, **אמוראי בבל - פרק בחיי הכלכלה**, רמת גן, תשמ"ב, עמ' 62-67; י' גפני, **יהודי בבל בתקופת התלמוד**, ירושלים, תשנ"א, עמ' 129-133.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

אמר לו: יום שלי הוא. לא השגיח בו. נטל מעדר והכהו). בנסיבות שכאלה הצורך
בריש גרגותא היה חיוני במיוחד!

צורכי שיתוף הכלל בארגון מערכת השלחין הבבלית עולים מן המקור הבא:

רב פפא רמי כריא חדתא איתמי (בבלי, בבא בתרא ח' ע"א)

לאמר, רב פפא הטיל את חובת כריית מקורות מים חדשים על הכל, כולל יתומים!
ודומה שיש טעם בדברי רבינו גרשום שפירשו ב'רוח בבלי':

כריא חדתא: חפירה גדולה שחופרין ליכנס שם מים הרבה להשקות ממנו שדות

גם במקרה זה מספקת חקלאות השלחין הבבלית דוגמה קיצונית בסוגייה
חברתית. מדובר בצורך לחייב את כל רובדי החברה בַּעֲלֹת החפירה ובשיפוץ
התעלות המובילות מים אל השדות.

דומה כי חיוב היתומים, הזוכים בדרך כלל להתחשבות ולרחמים, מחדד מאד
את חיוניותה של התארגנות הזו. זו משימה שהפרט עצמו לא יוכל לעמוד בה!

תמונה מספר 1: חלוקת מים בכפר בתיר. לכל חמולה בכפר מוקצית **יממת מים**. זקן החמולה
מחלק את המים למשפחות החמולה בעזרת **קנה המידה**. בקנה נעוצים סימנים לחלוקה ראשית
ומשנית.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

הדוגמות שהובאו לעיל אינן יחידות. חכמי בבל הרבו לעסוק בשאלות שונות הקשורות בנהרות. נסתפק בדוגמה אחת מעניינת:

אבוי שרא לבני בר המדק לשתופי נהרא. רבי ירמיה שרא להו לבני סכותא למיכרה נהרא טמימא. רב אשי שרא להו לבני מא מחסיא לאקדוחי נהר בורניץ. אמר: 'כיון דשתי מיניה רבים כרבים דמי'. והתנן, עושין כל צרכי הרבים. (בבלי, מועד קטן ד' ע"ב)

תרגום: אבוי התיר לבני בר המדק להוציא את ענפי האילנות מן הנהר. ר' ירמיה התיר לבני סכותא לנהר שנסתם אפיקו. רב אשי התיר לבני מתא מחסיא לקדוח נהר בורניץ. אמר: כיון שהרבים שותים ממנו, כצורך הרבים נחשב; והרי שנינו, עושין כל צרכי הרבים.

מדובר בהיתר לבצע שיפורים ושיפוצים בנהרות בחול המועד. במקרה אחד המטרה שצויינה היתה הספקת מי שתייה, אך דומה שהטיעון **כצורך הרבים נחשב** יפה גם לטיפול בנהר שנסתם אפיקו והוא מספק גם מי השקאה. בלי להיכנס לשאלה ההלכתית של חול המועד, ברור כי גם כאן מדובר במשימה החורגת מיכולתו של היחיד, ויש להניח שבני המקום שפנו בשאלת החכם גם ביצעו אותה.

נמצאנו למדים, שעולה בבבל שאלת הצורך בהתארגנות ובשיתוף העוסקים בחקלאות שלחין בענייני ארגון המים. יש לשער כי העוסקים במקורות אלה הטיבו להבין את האתגר החברתי הכרוך באחריות: שמירת מקורות המים וטיפולם.

ג. חקלאות שלחין בארץ ישראל

ארץ ישראל עשירה ב'נחלי מים', עיינות ותהומות היוצאים בבקעה ובהר'. מקורות מים אלה שימשו תשתית לחקלאות שלחין עשירה ששימשה בצד חקלאות הבעל המסורתית הנשענת על מי הגשמים. מה מאפיין חקלאות זו? מסתבר, שהיו לה יסודות שיתופיים רבים³.

משנה:

המוכר את העיר - מכר בתים, בורות שיחין ומערות, מרחצאות ושובכין, בית הבדן ובית השלחין אבל לא את המיטלטלין (בבא בתרא פ"ד מ"ח).

משנה זו עוסקת במציאות מיוחדת במינה של מכירת עיר. בלי להיכנס לשאלת שכירותה של מכירה מעין זו ולמשמעותה החברתית, ברור שמוצגת כאן רשימה

³ ראה עיונו של ז' ספראי, **הקהילה היהודית בארץ ישראל בתקופת המשנה והתלמוד**, ירושלים תשנ"ה, עמ' 227-231.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

של יסודות הקשורים לעיר כיחידה חברתית ומאפיינת. על כן, המוכר עיר מוכר בהכרח יסודות אלה. בין יסודות אלו נכלל בית השלחין שעיקרו מן הסתם המעיין. זהו אם כן מאפיין חשוב של העיר, והכללתו במשנה רומזת כי היה מצוי בערים רבות בארצנו. ודוק, אין כאן אמנם הגדרה משפטית-חברתית מדויקת של דרגת השיתוף במעיין ושיעורו, וייתכן שמאחורי התיאור האחד במשנה "המוכר את העיר... בית השלחין" תסתתרנה מציאויות שונות, אך ודאי שיש בו כדי להצביע על בית השלחין כמוקד לשיתוף.

מקור אחר שממנו מובא עניין השיתוף הינו :

מעין של בני העיר... בית השלחין שלהם ובהמת אחרים, בית השלחין שלהם קודמת לבהמת אחרים (תוספתא, בבא מציעא פ"א ל"ז).

הרקע ההלכתי והמציאות החברתית העומדים ביסוד מאמר זה אינם פשוטים, אך עצם ההבחנה בין **בני העיר לאחרים** חדה וברורה, וברור גם **כי מעיין של בני העיר** מייצג איזושהי בעלות משותפת בעלת סמכות משפטית העומדת למבחן הלכתי מסויים. אין זו בהכרח אגודה שיתופית או תאגיד במובן המודרני, אך עצם העדפתם של בני העיר את המעיין כרוכה באיזושהי הסכמה חברתית המייחסת אותו לבני העיר כולם.

קבוצת תקנות קדומה המסדירה את היחסים בין חקלאים שכנים העוסקים במלאכתם מתייחסת גם למעיין המשותף :

תנו רבנן : עשרה תנאים התנה יהושע... ומעין היוצא בתחילה בני העיר מסתפקין ממנו... (בבלי, בבא קמא פ"א ע"ב).

פירש רש"י :

בתחילה : מחדש, וכל שכן מעיינות ישנים שהיו מימות יהושע

אכן, מוסכמה בעלת משמעות דתית מעוגנת במסורת עתיקת יומין המשקפת עקרונות צדק מקובלים, רואה במעיין (חדש וישן) נכס משותף. הגם ששאלת הזכויות והחובות נותרה עמומה.

עם זאת, ראוי לזכור כי מקורות אחרים המדברים בכוחם של בני העיר לתקן תקנות אינם מתייחסים למעיינות ולשטחי שלחין, וכך כתוב במסכת נדרים :

...איזהו דבר של אותה העיר? כגון הרחבה, והמרחץ ובית הכנסת, והתיבה והספרים (משנה, נדרים פ"ג מ"ה).

בני העיר שמכרו רחובה של עיר לוקחין בדמיו בית כנסת (משנה, מגילה פ"ג מ"ב). כופין בני העיר זה את זה לבנות להם בית כנסת ולקנות להם ס'ת ונביאים (תוספתא בבא מציעא, פ"א כ"ג).

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

ברור, שהמקורות האלה מדגישים יסודות ממין העניינים הנידונים בהם, ולא כל מקור חייב להתייחס לכל מגוון מושאי השיתוף. אולם יחד עם זאת ניתן ללמוד מהם על כוחם של בני העיר, וכוח זה בא לידי ביטוי גם בענייני השלחין.

המקור האחרון מסתיים כך:

רשאין בני העיר לומר... שתראה פרתו בין הזרעים יהא נותן כך וכך...

ייתכן כי ננקטה ענישה מהסוג הזה גם כלפי הפוגעים בזכויות חבריהם בחלקות השלחין.

ד. השיתוף בחקלאות שלחין - תקנות וסדרים

נוסף לתפיסה הכוללת שהוצגה לעיל, נסקור להלן אילו אלמנטים של חקלאות השלחין זוקקין יחסי שיתוף ובמה בדיוק מתבטא שיתוף זה. נתרכז במיוחד בתקנות שנתקנו כדי לבסס את השיתוף הזה ולעגנו במסורת הלכתית.

1. **המעין** - נקודת המים הרגילה של מערכת השלחין בארץ ישראל הינה המעיין. פעמים, במיוחד במעיינות באיזור ההר, נזקק האדם לפעולות חציבה והעמקה כדי להגדיל את ספיקת המעיין. עדויות לפעולות אלו ניכרות לרוב במעיינות ארצנו. מי ביצע את הפעולות הללו? לכאורה, יכול לעשות זאת גם בעל המעיין, ואכן קובעת ההלכה שבהסכם חכירה שבין אנשים פרטיים: "יבש המעיין חייב להעמיד לו מעיין אחר" (תוספתא בבא מציעא ט' ב' ובגמרא - בבא מציעא ק"ג ע"א מוסבר איך לעשות זאת - 'העמקה שלוש אמות'). אולם, ברור שכשמדובר בפעולה אינטנסיבית רבת היקף נדרשים השכנים לארגון ולשיתוף פעולה בצורה זו או אחרת. מקור מפורסם שרומז לכך הינו:

שלוח היה מוציא מימיו בכאסר. אמרו: נרחיבנו, כדי שירבו מימיו. והרחיבוהו והתמעטו מימיו, וסתמוהו וחזר לתחילתו (תוספתא, ערכין ב' ו'; ירושלמי, סוכה נ"ה ד').

דומה שלשון רבים שנוקט בה מקור זה מלמדת על מפעל ציבורי. ניתן אפוא לסכם, שהרחבת המעיינות מהווה למצער מוקד לארגון ולשיתוף.

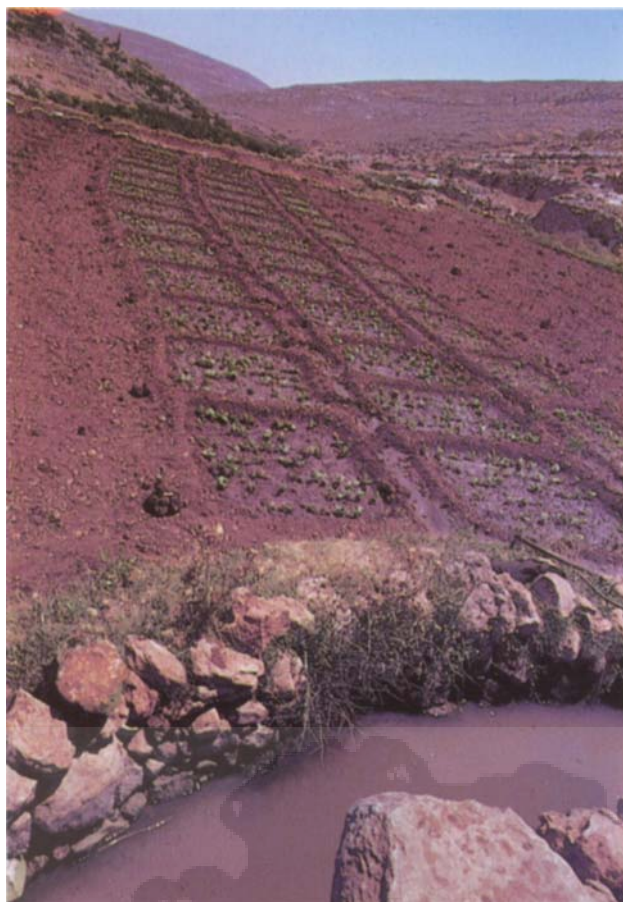
2. **אמת המים** - אמת המים המובילה מים מן המעיין אל החלקות מהווה מוקד לבחינת יחסי השיתוף והאחריות ההדדית שבין בעלי החלקות. מטבע הדברים, עלולה האמה להיפגע בשל חסימות ומפגעים שונים, ומכיוון שרבים מנצלים אותה יש מקום להסדיר משפטית את האחריות לנכס המשותף הזה בכל

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

הקשור לטיפול שוטף. כאן השתמשו חז"ל בכלל מפורסם המסדיר יחסי שותפות מסויימים:

חמש גינות משתמשות באותה אמה ונתקלקלה, כולן מתקנות עם העליונה, והעליונה מתקנת לעצמה. והשאר מתקנות עם השניה, והשניה מתקנת לעצמה. התחתונה שבכולן מתקנת לעצמה ומתקנת עם כולן (תוספתא בבא מציעא י"א י"א; בבא מציעא ק"ח ע"א).

כאמור, זהו כלל הנקוט גם במקרים אחרים (ראה: תוספתא בבא מציעא י"א) והוא משקף את הצורך בשיתוף פעולה בחיי היומיום החקלאיים.

תמונה מספר 2: השקיית מספר ערוגות שלחין בעזרת תעלה מרכזית שממנה יש התפצלות לחלקות השונות.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

3. **ההשקאה** - אין ספק, שמבין כל מוקדי השיתוף שהוצגו לעיל, פעולת ההשקאה עצמה דורשת זאת יותר מכל. הצורך בסדר, בארגון ואף בשיתוף אינו מוגבל לאירועים מיוחדים, אלא לפעילות השוטפת עצמה. ברי גם, שאם לא תוסדר חלוקה צודקת של המים עלול להיגרם נזק שאין לו תקנה. דוגמה נאה להסדרת חלוקה שכזו עולה מהממצאים במעורות נחל חבר מתקופת בר כוכבא, שנמצא בהן מסמך המדבר על החכרת חלקה בעין גדי תמורת שש מאות וחמישים דינרים. סכום זה כולל גם את זכויות ההשקאה של החלקה הנידונה המושקית במי מעיינות עין גדי, והביטוי שמשמש בו המסמך הוא: "ועני מיה כדי חזא להין" (ועונת המים כפי שראוי לה)⁴. הביטוי **עונת המים** מופיע גם בספרות חז"ל, כך בענייני סוגי ירקות מסויימים שגדלו ערב השביעית וחז"ל מתלבטים בשאלת דינם לשביעית ומעשרות אם מנע מהם מים **שתי עונות** או **שלוש** (משנה, שביעית פ"ג מ"ט. אולם יש המסתייגים מפירוש זה)⁵, ונראים הדברים שמדובר בעונות השקאה.

אולם אנו מתעניינים במושג **עונת המים** בעיקר בהקשר של הפעלה שוטפת של חלקות השלחין, ובעניין זה מסתבר שחז"ל לא תיקנו מלכתחילה כיצד יתבצע הדבר, אלא עסקו בקביעות הלכתיות ספציפיות שעמדו על הפרק. כך דרך משל למדנו שניתן עקרונית להחליף עונת מים בין שני חקלאים, וחז"ל העמידו עיקרון זה, החשוב כל כך, בניהול שוטף וצודק של מערכת השלחין. כך גם במקרה של השקאה בשבת, כשהחילופין נעשים עם גוי:

משכיר אדם עונתו של מים לגוי ומחליף עימו משבת למוצאי שבת ואינו חושש (תוספתא, מועד קטן א' ב').

מסתבר, אם כן, שעונת המים קשורה לפרקי זמן מסויימים שמתבצעת בהם ההשקאה, ולעיתים זמן זה עלול היה לחול בשבת. מכל מקום, למדנו **שעונת המים** הינה **רכושו** של הפרט שהוקנה לו בתוקף הסכם קיבוצי מסויים, המבוסס על השותפות שהזכרנוה לעיל בתקנות יהושע.

במקרה זה מדובר בחילוף אפשרי תוך הסכם הדדי, אולם מה קורה כשמתעוררת בעיה בלתי צפויה. למשל, במקרה אבל. במקרה זה פסקו חז"ל, שכיוון שבעטיו של האבל נבצר ממנו לעבוד: "מרבצין שדהו משתגיע עונת המים שלו" (תוספתא, מועד קטן י"א ב'). הנה, דאגו חז"ל להכניס את רוח החסד והאחוה גם למערכת חקלאות השלחין, שבסודה מבוססת על הסכמים משפטיים יבשים.

⁴ הציטוט על פי: י' ידין, **בר כוכבא**, 1971, עמ' 120-121.

⁵ י' פליקס, לעיל הערה 1, עמ' 281.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

עונה קשורה בזמן. כאמור, אין אנו יודעים כיצד בדיוק קבעו את העונה, אולם יש להניח שקבעו על פי השיטות לקביעות זמן דאז, וגם לפי הצורך. לשון אחר, היה לקביעת הזמנים פן שרירותי אך ייתכן ששינוי לפי הצרכים המתחדשים (גידולים, עונות, שנה וכו'). אין אנו יכולים להוכיח זאת, אך התחשבות חז"ל במקורות המיוחדים שצינו לעיל מוכה על גמישות ועל התחשבות. מכל מקום, כאן ביקשנו להדגיש את הצדדים החברתיים של עונות המים הללו, תיקבענה כאשר תיקבענה!

4. **יחסי שכנים - בעיית הצל** - כל יחסי שכנות עלולים להיות מוקד לחיכוכים, ודבר זה אינו אופייני כמובן בלעדית לחקלאות שלחין, אלא שבחקלאות שלחין - בשל השטחים הקטנים באופן יחסי, התנאים המיוחדים והגידולים המיוחדים - מודגשות בעיות אלו במיוחד. כזו היא דרך משל בעיית הצל. בעבר היה מקובל לטעת עצים סמוך לגבולות חלקות ובדרך כלל יש בכך ברכה, אלא שסמוך לגבול חלקת השלחין עלול הדבר ליצור בעיית מיוחדת; וזאת כיוון שהספקת מים מובטחת לבית השלחין, עשוי החום לעזור לגידולים, בעוד שהצל יש בו כדי לגרום נזק. כנגד צל שכזה תוקנה התקנה הבאה:

אבא שאול אומר: כל אילן סרק כנגד המשקולת - מפני שהצל רע לבית השלחין (תוספתא, בבא בתרא ב' א'; בבא בתרא כ"ז ע"א).

לאמר, חובת בעל העץ לגזום את עצו בצורה שלא תצל על בית השלחין.

5. **יחסי שכנים - גינה מעל גינה** - זירתה של חקלאות השלחין ההררית היתה המדרגה: מים זורמים באמות ומשקים חלקות מדורגות. מדרגות נבנו במורדות הגאיות וההרים, בדרך דומה-עקרונית-למערכת המדרגות ההררית הרגילה המאפיינת את חקלאות הבעל, אם כי בחקלאות השלחין השקיעו בהן עמל רב יותר במטרה להרחיב את החלקה ולהכשירה. במערכת מדרגות שכזו עלולה לצמוח בעיית הנוגעת ליחסי שכנים:

שתי גינות זו על גבי זו והירק ביניהם. רבי מאיר אומר: 'של העליון'. רבי יהודה אומר: 'של התחתון'. אמר רבי מאיר: 'אם ירצה העליון לקח את עפרו - אין כאן ירק'. אמר רבי יהודה: 'אם ירצה התחתון למלא גינתו - אין כאן ירק'. אמר רבי מאיר: 'מאחר ששניהן יכולים למחות זה על זה, רואין מהיכן ירק זה חי'. אמר רבי שמעון: 'כל שהעליון יכול לפשוט את ידו וליטול הרי הוא שלו והשאר של התחתון' (בבא מציעא ק"ח ע"א).

ראשית, יושם לב שהביטויים **גינה וירק** מעידים בעליל שמדובר כאן בחקלאות שלחין! האם מדובר כאן בסכסוך שכנים רגיל? דומה שלא! יש כאן זכר לפעולת הכשרת המדרגות האינטנסיבית שהיתה נהוגה לצורכה של חקלאות

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

השלחין ההררית, שהרי שני התנאים החולקים משתמשים בביטויים: **לקח את עפרו, ולמלא גינתו** - ביטויים שנלקחו, מן הסתם, מהמציאות. נמצאנו למדים שהכשרת הקרקע לצורך חלקות השלחין הייתה אינטנסיבית במיוחד וכללה עבודות עפר מבחוץ, וגם היא שימשה מוקד ליחסי שכנים ולבעיות העלולות להתעורר בעטיין.

ה. תקנות ועקרונות

מה היו העקרונות שהנחו את החכמים בתקנותיהם שהוזכרו לעיל? תקנות המושתתות על יחסי שיתוף מסוימים, על אחריות הדדית ועל עזרה הדדית בכל הקשור. לפעילות השוטפת בחקלאות השלחין. הדברים אינם נאמרים במפורש וכידוע לא תמיד פירטו חכמים את השיקולים המדויקים ועל מה נשענו, אך ידועים מספר עקרונות כלליים בענייני שיתוף שעמדו כנר לרגליהם.

העיקרון החשוב הוא כמובן כוחם של בני העיר, או כוחם של בני קהילה קטנה מעיר. הדבר בולט בדיני שיתוף רבים, למשל: "בני חצר משעבדין אותו לעשות עמהן דלת, גר, ומנעול לעצר..." (תוספתא, בבא מציעא י"א ז'). הדבר כרוך גם בתיקונים של יסודות משותפים הקשורים במים: "ולתקן את המקוואות ואמות המים" ועוד!

תמונה מספר 4: שתי גינות זו על גבי זו

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

מול הכוח לנסות ולשעבד, מונח העיקרון של הנהגת ציבור בדרכי שלום: "בור שהוא קרוב לאמה מתמלא ראשון מפני דרכי שלום..." (משנה, גיטין ה' ח'), ויש לשער שעיקרון דומה אומץ בחקלאות שלחין. לעומת זאת למדנו: "באר הקרוב לאמה מתמלא ראשון, אם קדם השני ומילא - הרי זה זריז ונשכר..." (תוספתא, בבא מציעא, י"א ט"ו). ניתן כמובן לכוון לפרשנות המייחסת כל מקור לנסיבות מסוימות, אולם תחושתנו היא שריבוי הגורמים משקף מתח אמיתי בין מה שהיה אדם מודרני מכנה **זכויות הפרט**, לבין אילוצי השיתוף ואתגריו. אולי כדאי להוסיף גם את השורה החותמת את ההלכה באותה תוספתא הפותחת **במעין של בני העיר**: "וכולן עולין לחשבון באחרונה". לאמר, החשבון מסור בסופו של דבר לשמים.

דומה כי קבוצת התקנות שנמצאה חקוקה על רצפת הפסיפס של בית הכנסת בעין גדי (בערך מהמאה השמינית לספירה) משקפת איזון בין הגורמים דלעיל. נוסח חלק מהכתובת העוסק בענייננו הוא כדלקמן:

כל מן דיהיב פלגו בין גבר לחבריה, הי אמר לשן ביש על חבריה לעממיה, הי גניב צבותיה דחבריה, הי מן דגלי רזה דקרתה לעממי, דין דעינוה משוטטין בכל ארעה וחמי סתירתה הוא יתן אפוא בגברה ההו ובזרעהו. ויעקר יתיה מן תחות שומיה וימרון כל עמה אמן אמן סלה.

בתרגום: כל מי שנותן פלוגתה בין איש לחברו, או אמר לשון הרע על חברו לגויים, או גנב חפצי חברו, או מי שיגלה סוד הקריה לגויים, זה שענינו משוטטות בכל הארץ ורואה נסתרות הוא ישים פניו באיש ההוא ובזרעו ויעקור אותו מתחת השמים ויאמרו כל העם אמן ואמן סלה⁶.

בפשטות זהו תקנון קהילתי המבוסס על עיסוק משותף בגידול בשמים של קהילה נידחת ונשלטת על ידי גויים ותלויה בסוד המקצועי הקשור מן הסתם בגידול בשמים. זה מזכיר קצת קובצי תקנות דוגמת התקנה שמופיעה בתוספתא:

רשאין בני העיר לומר; כל מי שייראה אצל מלכות יהא נותן כך וכך... (תוספתא בבא מציעא, י"א כ"ג).

גם כאן ניתן לדבר על שילוב של אילוצים מבחוץ ועל מתח פנימי. בנידון זה יש לזכור כי עין-גדי היתה יישוב המבוסס על חקלאות שלחין והיסוד **לכל מי שנותן פלוגתא בין איש לחברו או גנב חפצי חברו** יכול להיווצר על רקע שכנות הדוקה בגינות שלחין קטנות מהסוג שרווח כל כך בעין-גדי.

כפי שהסתיימה התוספתא במעין פנייה למעלה **וכלן עולין לחשבון באחרונה**, כך גם התקנון בפסיפס עין גדי מסתיים בענישה אלוקית, אם כי קשה לאין ערוך:

⁶ ב' מזר, **כתובת על רצפת בית הכנסת בעין גדי**, תרביץ, תשל"א, מ', עמ' 22.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

"זה שעיניו משוטטות בכל הארץ ורואה הוא פניו של האיש ההוא ויעקור אותו מתחת השמים..". אכן **כורמי** עין גדי נזקקו לניסוח חריף ביותר!

מסיבות מובנות קשה לצפות לגילוי תקנונים מעין אלה במקורותינו, שלא באו לתעד את חיי היומיום בצורה מסודרת, אך תקנון עין גדי משקף עניינים של שיתוף המופיעים בדיונים הלכתיים אחרים הבולטים במיוחד על רקע חקלאות השלחין שרווחה שם.

ו. השיתוף בשלחין כרקע לרעיונות ולהשקפות

המקורות שהובאו לעיל משקפים את מוקדי השיתוף ואת האחריות ההדדית בחקלאות שלחין בארץ ישראל ובבבל. שפע המקורות, העוסקים בנושא, ואופיים מלמדים עד כמה היו הבעיות נפוצות ויומיומיות, ועד כמה גדולה היתה מעורבותם של חכמים בפתרונותיהם.

בפרק זה נשתדל להראות כיצד בית השלחין מהווה מקור לרעיונות יהודיים ולהלכות, המלמדים על השימוש החינוכי והערכי שעשו בו חז"ל:

מפני ד' דברים חזר בו הקב"ה שלא תהא הארץ שותה אלא מלמעלן - מפני בעלי הזרוע ובשביל להדיח טללים רעים ושיהא הגבוה שותה כנמוך, ועוד שיהו הכל חולין עיניהם כלפי מעלה (בראשית רבה י"ג).

זהו מאמר אגדי מובהק הבא ליישב לכאורה מעין סתירה בפרקיו הראשונים של ספר בראשית בענייני מקורות המים בעולמו.

ההסבר הבסיסי טוען, כי ה' חזר בו כביכול מתוכניתו הראשונה להשקות את הארץ בהשקאת שלחין, והעדיף עליה את ההשקאה מלמעלה, דהיינו באמצעות הגשם. בתורה משתקף הדבר בגירוש מגן עדן המושקה מלמטה, והבלטת הפן החקלאי השגרתי שהושת על האדם, וכן בניסוח המיוחד במינו: "ואד (כנראה שיטפון) יעלה מן הארץ והשקה את כל פני האדמה" (בראשית ב ו) שקדם לו: "כי לא המטיר ה' אלהים על הארץ..." (שם, ה).

חזר בו - הדגשה על השגחת הקב"ה המאפשרת מעין 'שינוי תוכניות'. מדרשנו מנמק את הסיבות לחזרה זו. ארבע סיבות לכך - שתיים מוסריות-דתיות (הראשונה והאחרונה) ושתיים כלכליות (שתי ה'פנימיות'). שתי הסיבות המוסריות-דתיות העקרוניות מופיעות בצורה כזו או אחרת במקורות רבים. הראשונה סיבה חברתית מפני בעלי זרוע שעלולים להשתלט על המים שבקרקע ולהטותם. כבר ספר **משלי** הזהיר ממריבה שעלולה לפרוץ בעטיים של המים:

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

פוטר מים ראשית מדון ולפני התגלע הריב נטוש (משלי יז יד)

בעקבות זאת דרשו :

אמר רב הונא : 'האי תיגרא דמיא לצינורא בבידקה דמיא, כיוון דרווח - רווח' (בבלי, סנהדרין ז' ע"א).

תרגום : תגרה דומה לצינור של מים שנפרץ בו פֶּרֶץ" כיוון שגדל - גדל.

הסיבה האחרונה במדרש דלעיל מדגישה את עדיפותו של הגשם המכוון לתלות בכוחות שמעל לאדם. אולם אין זה רק עניין שבין אדם למקום, וגם לכאן מחלחל הגורם החברתי - **שיהו הכול תולין עיניהם כלפי מעלה**. בניגוד למעיינות שהבעלות עליהן יכולה ליפול בידי יחידים - בעלי הזרוע - משפיע הגשם על **הכל**!

הסתיונות עקיפה ממצרים עולה מן העיסוק בשאלה - **כיצד היתה הארץ שותה?** הוצעו לכך מספר תשובות השואבות השראה ממראה נהרות ידועים. הראשונה של רבי יהודה :

כהדין נילוס המשקה והדר משקה, וכך היתה הארץ שותה מתחילה דכתיב **ואז יעלה מן הארץ**, וחזר בו הקב"ה שלא תהא הארץ שותה אלא מלמעלה. (בראשית רבה י"ג ז')

ייתכן שהמאמר אינו מצטמצם רק להיבט הטכני-עובדתי של אופן ההשקאה. ההשוואה למצרים, הנשענת גם על ההשוואה המקראית הידועה (**גן ה'**, **וארץ מצרים** נכרכו יחד בפסוק, בראשית יג), באה להציג את הסתייגותו של הקב"ה מדגם ההשקאה המקובל במצרים. ישאל השואל : וכי מה לו לקב"ה ולעניין הטכני הזה? אלא שמצרים המקראית היתה סמל לבית עבדים, וקשה לדבר עליה מבלי להיזכר בכך! קישור חקלאות שלחין למצרים נושא אפוא בחובו רמז לסכנות חברתיות הגלומות בה.

בהמשך אותה סדרת מדרשים מסביר הדרשן את הביטוי הנדיר אד, ונוגע הוא בשאלת השמות השונים שהוענקו לעננים :

ה' שמות נקראו לו : **עב, אד, ענן, נשיאים, חזיז**. **עב** - שהוא מְעַבֵּב את פני הקרקע, **אד** - שהוא שובר אידן של בעלי שערים, **ענן** - שהוא עושה הבריות ענוים אלו לאלו, **נשיאים** - שהוא עושה הבריות נשיאים אלו על אלו, **חזיז** - שהוא עושה חזיונות ומשרה רוח הקודש על הבריות... (בראשית רבה י"ג א).

גם במאמר זה ניכר סדר מסויים. הסיבה הראשונה טכנית - הגשם **מעבב** את פני הקרקע. לעומתה האחרונה מרחיקה עד להתגלות שבין האדם לבין הקב"ה. ביניהן מוזכרות שלוש הנמקות חברתיות. **שבירת אידן של בעלי שערים**, המתעשרים על חשבון זולתם, **עשיית הבריות, ענויים אלו לאלו** - בגלל תלותם **המשותפת** במטר.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

אולם בדיון חברתי שכזה, אין הדרשן יכול להתעלם גם מהתופעה ההפוכה. גם כשתלוי העולם בגשם לא הגיעה בהכרח עת השוויון, ועדיין יש מקום להתנשאות של איש על חברו.

עם זאת, רק התלות בגשם מאפשרת אמירה דתית דוגמת: "שברו בריות את עֲרֶפֶן מִיד מִטֵּר יוֹרֵד" (בראשית רבה י"ג ט"ו). לאמר, הגשם מסייע במאבק לשבירת הגאווה והעיקשות.

התייחסות ל**כוח המשחית** של הספקת המים מן הקרקע, העומדת בבסיס חקלאות השלחין, עולה גם מביאור מדרשי של פרשיות נוספות בספר בראשית. כך ביארו חז"ל את מקור חטאם של דור המבול:

אמרו (אנשי המבול): כלום יש עלינו אלא גשמים, הרי יש לנו נחלים שאנו מסתפקים מהן, ואין אנו צריכים לו... (תוספתא, בבא בתרא ג' ו').

תפיסתם היתה שהקב"ה אכן מעניש באמצעות הגשם, אך רק על ידי מניעתו. בצורות הן תופעה נפוצה ומכבידה ועל כן יש בכך היגיון מסויים. סופו של דבר, הקב"ה אכן הענישם באמצעות הגשם, אך בכיוון ההפוך - על ידי עודף גשמים. מכל מקום, מקור החטא הנרמז במדרש קשור אף הוא במים - הביטחון בשפע המים המוביל לגאווה ולחטא. כללו של דבר, בצד המתח הידוע שבין השקאה עילית להשקאה תחתית, מוצג במדרש - בצורה סמויה - גם הצד החברתי. חברתית, זהו חטא כללי שכל האנושות מאוחדת במה שנראה כמרד בקב"ה, בהישענה על מי נהרות. אפשר כי רעיון דומה מובלע במאמר הבא:

בשעה שהיה (אדם הראשון) מְשֻׁלָּם לבוראו - ארבעה ראשי נהרות היה פותק במגרופית אחת, ואלו הן ארבעה ראשי נהרות - **ונהר יוצא מעדן** וגו' (בראשית רבה, ט"ז א').

נהרות גן עדן נמשלו כאן לתעלות השקאה בבית השלחין, ובכך מחזק הדרשן את המגמה העומדת ביסוד הכתוב המדגיש את הגן ואת הנהרות. המדרש רומז לשלמות שהיתה בגן, אך כידוע החטא גרם והאדם גורש. בתארו את עבודתו, מדגיש המדרש בעקיפין את זיקתו של האדם לגן, ומסתבר שזיקה זו היתה בעוכריו, וכוחו הקשור בגן נוצל לרעה. לענייננו חשובה סמליותו של האדם כמייצג המין האנושי. זהו מין אנושי מאוחד הקשור בעבודתו במערכות שלחין, ובסופו של דבר מורד. גם כאן עולה אפוא השילוב, **חקלאות שלחין - אחדות**, בהקשר למרי בה'.

באופן בוטה לאין ערוך מצייר המדרש את חומריותם של אנשי סדום, אף היא חברה הנשענת על חקלאות שלחין:

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

כשהיה אחד מהם (אנשי סדום) הולך אצל הגן, ואומר לו: 'תן לי באיסר ירק', כשהוא נותן לו היה משקשכו ומוצא בעפרו זהב... (ויקרא רבה ד' א').

כלום ניתן לצייר קשר הדוק יותר בין חקלאות שלחין לבין עושר וחומריות? ובידוע, שהדמות של סדום - כפי שמצטיירת בדברי חז"ל - גדושה בעוולות חברתיות.

ז. סיכום

חקלאות הנשענת על מקורות מים תחתיים עמדה לנגד עיני חז"ל בארץ ישראל ובבבל. ברור שחקלאות השלחין בשתי הארצות שונה מאוד הן בדפוסיה והן בשיעורה היחסי כמרכיב בחיי הכלכלה. עם זאת, לענייננו חשוב להדגיש את קיומה של חקלאות השלחין בשתי הארצות; וזאת משום שבבוא חכמינו להביע את הלכותיהם ורעיונותיהם, הסתמכו על מראה עיניים מחד, אך גם על מקורות של חכמי הארץ האחרת מאידך, וייתכן כי שאבו השראה זה מעולמו של זה.

בסיכום של דברים חשוב להזכיר, הניתוח שהוצע כאן איננו אנתרופולוגי-סוציולוגי. לאמר, לא באנו ללמד מה היתה השפעת העיסוק בחקלאות שלחין על אופיין החברתי והתרבותי של הקהילות. נושא זה קשה מכיוון שיש בו משתנים רבים והוא מחייב מחקר השוואתי לתרבויות אחרות. הדגש כאן הוא משפטי-הלכתי ורעיוני-מוסרי. למדנו כי על רקע אתגרי חקלאות השלחין צמחו הלכות שיתוף, שנסתייעו במוקדי שיתוף אחרים בחיי החברה כדי לעצב מערכת הלכתית כוללת בנידון. ניתן לדבר על קבוצת הלכות ועל ערכים ששימשו יסוד לתקנונים מקומיים שהתחשבו באילוצים המקומיים, וכן על שימוש נרחב במוטיבים של חקלאות השלחין לשם הבעת רעיונות גם בתחומים הרחוקים למדי מענייניה הפשוטים של חקלאות השלחין.